

nyát.¹³ Más szóval készek rá, hogy megváltoztassák az állam alkotmányát és/vagy a polgári törvénykönyvet, végső esetben pedig (főleg a harmadik világ országaiban) nem riadnak vissza még a terrorizmustól és a fegyveres harctól sem a szekuláris állam ellen, sőt az illojális és „hitetlen” népesség egésze ellen, amelybe általában mindazok beletartoznak, akik nem engedelmeskednek a fundamentalista igazság mindenkire nézve kötelező elvárásainak.

Hamis sztereotípiák

Természetesen tévedés lenne abból a vonzóan egyszerű föltevésből kiindulni, hogy valószínű az a média¹⁴ által sugallt fundamentalistakép, melyen egy borostás muzulmán néz ránk szúrósan csőre töltött kalasnyikovja mögül, miközben másik kezében a Koránt szorongatja. Mintha az állig fölfegyverzett, Allah királyságáért és az iszlám dicsőségéért harcoló *mudzsahedin* a fundamentalista gondolatiság egyetlen lehetséges megtestesítője lenne! Nem tagadhatjuk, hogy az iráni forradalom, a palesztin *intifáda*, a terroristák emberrablásai és a *Muzulmán testvériség* által lemészárolt politikusok drámai képe miatt a szélesebb nyugati közvélemény érdeklődése szinte teljesen az iszlám felé fordult – de tudnunk kell, hogy a fundamentalizmusba az iszlámon kívül más is beletartozik. Helyesebb lenne talán úgy fogalmazni, hogy az iszlám fundamentalisták harca a maga sokféleségében első pillantásra valóban látványos, erőszakos és kizárólagos módszerei miatt ugyanakkor torz és hamis benyomást kelt.

Való igaz, hogy a fundamentalizmussal és az iszlámmal való széles körű azonosulás hátterében egy sor teológiai és társadalmi ok húzódik meg. Talán elég rámutatnunk arra a közismert tényre, hogy az iszlám vallási hagyomány az állam és az egyház, azaz a vallás közti hatalommegosztás lehetőségét még elvben sem ismeri el.¹⁵

13 Legalábbis a nyugati demokráciák államszerkezete nem ismeri el egyetlen vallási igazság privilégiumát sem, hiszen a liberális és demokratikus államrend egyik alaptézise, hogy „...az egymástól eltérő vallású állampolgároknak jogukban áll támogatni a különböző vallási meggyőződésektől független politikai berendezkedés és társadalmi igazságosság alapelveit. A politikusi nyelvhasználat közös nevezője az emberek jólétéért érzett világi felelősségtudat. Az egymástól eltérő vallású csoportokkal folytatott nyilvános politikai vitának a vallás kérdéskörén kívül kell lezajlania” (Kent Greenawalt: *Religious Convictions and Political Choice*, Oxford University Press, New York 1988; in Cochran 1990: 93).

14 A fundamentalizmus csupán a hetvenes években került a média figyelmének középpontjába. A judaizmus, keresztény és iszlám fundamentalista mozgalmak nyilvánossá válásának folyamatában négy évszám jelenti a határkövet: 1977-ben Menahem Begin, a militáns politikus lett az izraeli miniszterelnök, akinck győzelméhez nagyban hozzájárultak a radikális vallási csoportok tagjainak szavazatai; az Isten és a „kiválasztott nép” közti kapcsolat nevében megkezdődik és gyors ütemben folyik a zsidó telepések megszállt területekre való beköltözése. 1978-ban Karol Wojtyła lengyel kardinális II. János Pál néven pápává választják. A második vatikáni zsinat ökumenikus *aggiornamento*-ja ettől kezdve mindinkább kiszorul az egyház gyakorlatából. 1980-ban a *Moral Majority* evangélikus koalíció hathatós segítségével Ronald Reagant az Egyesült Államok elnökévé választják: Reagan nagy lendülettel fog hozzá Amerika „visszakeresztényesítéséhez”, megpróbálva istenadta, mítikus Új Jeruzsálemmé alakítani a teheráni túsdráma által megalázott és a hatalmas mértékű infláció fojtogatta Amerikát. 1979 februárjában párizsi száműzetéséből Khomeini ajatollah hazatér Iránba, ahol az iszlám forradalmat követően kikiáltják az iszlám köztársaságot. Ugyanezen év novemberében terroristák támadják meg a mekkai Nagy Mecsetet, és lemészárolják a bent lévőket. Az iráni síiták ezzel szent helyeik, Mekka és Medína szaúdi fennhatóság alá tartozása ellen akartak tiltakozni (Lawrence 1989; Kepel 1994: 7–8).

15 Nagy jelentőséggel bír, hogy az iszlám gondolkodásban egészen a 20. századig egyáltalán nem létezett a szekularizáció elve. Az arab nyelv, az iszlám privilegizált nyelve, melyen Allah a Koránban megnyilatkozik, nem ismeri a „szekularizáció” kifejezést (Lewis 1988: 2–3).

A Korán tévedhetetlenségén és a *hadithon* alapuló, kötelező érvényű *Saría* (jelentése: a vízleőhelyhez vezető csapás – *a ford.*) jogi kódex szerint ugyanis az egyének – ideértve az államfőt is – és a közösség valamennyi megnyilvánulása az isteni kegyelemből és tekintélyből fakad. A Korán mint Allah megnyilvánulása még elvben sem nyitott az egy mástól eltérő interpretációk előtt, hiszen – eltérően a keresztény és zsidó szent szövegektől – nem különböző szerzőktől ered, hanem Mohamed benne csupán leírja, közvetíti Allah üzenetét. A Korán (*qur'ân*: eredeti jelentése „hirdetés” – *a ford.*) tehát nem egy istenről szóló könyv, hanem *Isten hangja* maga. Isten úgymond a kereszténységben *emberré válik*, az iszlámban pedig *könyvvé*.

Számos iszlám dominanciájú mai állam történelmi és társadalmi körülményei a politikai intézményrendszer megteremtése során a fundamentalizmus még gyorsabb és militánsabb fejlődését segítik elő: ezeknek az államoknak ugyanis még nem sikerült teljesen kiszabadulniuk a nyugati kolonializmus, a nemzeti felszabadító mozgalmak és a helyi szekuláris elit uralmának bonyolult szövevényéből, melyek együttes nyomása alatt képtelenek voltak eljutni a demokratikus társadalmi berendezkedésnek arra a fokára, amelyen *de iure* és *de facto* egyaránt lehetetlenné vált volna a többé-kevésbé brutális, közvetlen és tömeges támadás az állami hatalom intézményei ellen.

A fundamentalizmus nem kizárólag az egyszerű, műveletlen, paraszti tömegek ügye – ahogy azt a média által sugallt sztereotíp kép alapján elhamarkodottan állíthatnánk.¹⁶ Ezzel természetesen nem azt mondjuk, hogy e tömegeket nem lehetne a fundamentalizmus felé fordítani. De mennyire, hogy lehet! Ellenkezőleg: itt most elsősorban arra a kevésbé ismert tényre akarjuk föl hívni a figyelmet, hogy a fundamentalista mozgalmak vezetői, aktivistái és a nyilvánosság előtt szereplő képviselői gyakran igencsak képzetek.¹⁷ Tevékenységük nemcsak a különböző nyilvános fórumokra, a megtértek bizalmának elnyerésére, a szociális és telekommunikációs misszionarizmusra, valamint a saját identitásuk megerősítését szolgáló tömegrituálékra terjed ki, hanem (elsősorban a nyugati demokráciákban) rendszeresen előterjesztenek olyan törvényjavaslatokat is, melyekkel „az alkotmány és a jogrend megváltoztatását szeretnék elérni a célból, hogy programjaikat formálisan is legalizálják” (Marty és Appleby 1992: 17). Ez megköveteli tőlük a bonyolult törvénykezési procedúrákban való jártasságot és az állam jogi és politikai intézményei működésének alapos ismeretét.

Függetlenül attól, hogy az állam és a társadalom szekuláris alapjait támadják-e, mint

16 A fundamentalizmus fogalmának történeti fejlődése is jól mutatja, hogy lényegében az amerikai föderáció északi nagyvárosaiban élő protestáns városi közösségeken *belüli* konfliktusról volt szó (New York City, Philadelphia, Chicago), nem pedig az urbánus és rurális régiók, tehát az Egyesült Államok fejlett északi területei és az elmaradott Dél vallási közösségei közti összetűzésről (Casanova 1994: 142).

17 A fundamentalista mozgalmaknak ugyanis nem csupán a tagsága növekszik, hanem egyre több fiatal, művelt, szakmailag képzett és nem ritkán vagyonos személy is csatlakozik hozzájuk (Kepel 1994: 102–104). A mai, posztmodern kor „multikulturalizmusa”, „vallási pluralizmusa” és a „nagy nemzeti történelmek alkotnya” idején éppen a fundamentalisták azok, akik szemérmetlenül az Egyetlen Igazság különösköztetésében tetszelegnek. Jelzéseiket – az elektronikus templomokban illuzórikusan áradó boldogságtól és az intim közösség hasonló pótszereitől függetlenül – az emberek világosan értik, talán éppen azért, mert a plurális identitások modern szóhasználatát nem képesek kielégíteni, hiszen olyan gondolati és gyakorlati erőfeszítést igényel tőlük, amely számukra egyáltalán nem ígér biztonságot és stabilitást, csupán dezorientációt nyújt, mint „norma nélküli normát” (Debeljak 1994: 127–129). A *certitudo fidelis*hez, a sziklaszilárd hithez való visszatérés ezért hordoz magában sokkal nagyobb társadalmi-politikai lehetőséget annál, mint amekkorát a szekularizáció paradigmájával bíbelődő tudósok egy része hajlandó elismerni (vesd össze a paradigmákról szóló vitával, in: Demerath 1994: 103–109; Casanova 1994: 11–39).

Franciaországban – amire jó példa az iszlám fátyol¹⁸ körül kibontakozott vita –, avagy militánsan türelmetlenek az adott társadalmi-politikai rendtől való szekuláris elhajlásokkal szemben, ami (legalábbis részben) vallási inspiráción alapul, mint például Amerikában vagy az iszlám államokban,¹⁹ azt nem lehet a *fundamentalisták* szemére vetni, hogy nem valódi kérdéseket tesznek föl. Hiszen ők szüntelenül a társadalmi szolidaritás és a szilárd értékrend fölbonnlásának jelei után kutatnak, bár diagnózisuk alapján utóbb téves módszerrel próbálják a beteget meggyógyítani. Ugyanis abból a kétes értékű föltevésből indulnak ki, hogy a társadalom dehumanizációjának (prostituáció, bűnözés, pornográfia, kábítószer, alkoholizmus, szexuális szabadosság stb.) okai kizárólag a *végző, tehát vallási céls az abszolút isteni autoritás hiányában* keresendők, s ezekkel összhangban kellene átalakítani a modern társadalmakat azért, hogy létük értelmet nyerjen, és újra biztonságosak, szilárdak és valóban erkölcsösek legyenek. A fundamentalizmus ezzel a modern filozófia arcába vágja a kesztyűt.

Az e kihívás által fölvetett valós problémákat természetesen nem lehet megszüntetni azok fennkölt semmibevételével – ez gyakran csupán a gyöngye elemzőkészséget hivatott leplezni: a fundamentalizmus lényege valószínűleg éppen az, hogy a felvilágosodás modern örökségét magukénak valló embereknek is egyértelműen a tudomására akarja hozni, hogy újra kell gondolni a felvilágosodás megkérdőjelezhetetlen uralmának következményeit.

A legitímációs válság (Habermas), a társadalmi törvényteleniségek, a hagyományos család fölbonnlása, mindenféle gazdasági, kulturális és személyes biztonságérzet hiánya és a modern társadalmak önkényes brutalitásának ismerete ellenére – melyek szorgos vizslatása során a fundamentalisták paradox módon ugyanarra az eredményre jutnak, mint a szekuláris tudomány analitikus kutatásai – a média szenzációhajhász propagandája eredményeképpen a nyugati közvélemény nagy része elfogadja azt a sztereotípiát, mely szerint a fundamentalizmust egyetlen könnyed mozdulattal félre lehet söpörni. A fundamentalizmust e leegyszerűsített, tőle többé-kevésbé undorodó, ám alapvetően elhibázott álláspont legszívesebben kiselejtezné, mint az irracionális dühnek, a primitív fanatizmusnak, a radikális türelmetlenségnek és a felvilágosulatlan szellem erőszakosságának talán valóban különös, ugyanakkor reménytelenül *idejétmúlt* megtestesülését, amit úgymond a modern fejlődés logikája már réges-rég meghaladott, és mindörökre a múlt évkönyveibe zárt.

Ez az álláspont elhibázott, ugyanis azt bizonyítja, hogy a jelen *condition humaine* sorskérdései és a ma emberének metafizikája és társadalmi filozófiája előtt behunyjuk a szemünket, tehát vakok vagyunk azokra az egzisztenciális szempontból lényeges kérdésekre, melyeket a fundamentalizmus végző soron *föl mer és föl tud tenni*, még ha kétségkívül drasztikus és persze társadalmilag elfogadhatatlan módon is. Abból, hogy a fundamentalizmus *téves választ ad egy helyes kérdésre*, még nem következik, hogy a kérdés megválaszolását elmismásolhatjuk.

Nehéz ugyanis kitérni annak a kellemetlen dilemmának a megválaszolása elől, hogy a modern kor társadalma – mely elkötelezte magát a tudományos-technikai forradalom

18 1989 őszén a tanügyi hatóságok a muzulmán lányoknak megtiltották a hagyományos fátyol viseletét a gimnáziumban. Az ez ellen való viharos tiltakozás jelzésértékű volt: a vallásilag elkötelezetlen iskola intézménye ellen ugyanis nemcsak az iszlám szervezetek, hanem a zsidó és katolikus közösségek *ad hoc* koalíciója is támadást intézett. (Egy 1905-ös, a vallás és állam szétválasztásáról szóló törvény szerint a vallás a privát szférába tartozik.) E szokatlan szövetség támadásának célja az volt, hogy külön-külön és/vagy együttes erővel a nyilvános szférát is megszállják (Kepel 1994: 78).

19 Arról a szerepről, amelyeket Amerika gyarmatosításának pionír örökségében a kereszténység betöltött, lásd Debeljak 1994; Bruce 1994; a *sariának* az iszlám államrendszerben betöltött jelentőségéről lásd Lawrence 1989; Kepel 1994.

és a felvilágosodás eszméje mellett, s melyet ezek súlyos válsága nyomaszt – mindenképp elveszti saját lényegi, inspiratív jellegét, ha akár trivializálja, akár elnyomja azokat az egzisztenciális impulzusokat, amelyek arra sarkallnak bennünket, hogy megpróbáljuk megkeresni saját igazi helyünket a transzcendens gondolkodás *szent baldachinja* alatt.²⁰ Dinamikus korunk futóhomokjában ugyanis egyre-másra tűnik el egy sor vallási mozgalom, ami bennünket alázatra, az individuális lét végességére kell hogy figyelmeztessen, amely létben a „tökéletesen másmilyen” Szentség végtelen, ugyanakkor rejtett lényegének transzcendens jelenlétét a teljes emberi identitás fontos elemének tartjuk.

A vallási csoport kritériumai

A fundamentalizmus történeti geneziséből is kiderül, hogy fő feladata a morális értékek és a társadalmi törvények általános válságára adandó válasz keresése, hiszen mint *terminus technicus* és mint egyfajta sajátos vallási doktrína az amerikai protestantizmus kebelén belül jött létre.²¹ Pontosabban szólva azon teológiai viták eredményeképpen, melyeket a különböző protestáns áramlatok folytattak egymással a Szentírás értelmezéséről a 20. században.²² Ugyanilyen fontos hangsúlyozni, hogy a fundamentalista mozgalmak megszületésének oka az a *közösségen belüli* szükséglet volt, hogy különbséget tegyenek

20 A „szent baldachint” itt egy szimbolikus rendszerként kell fölfogni, amely képes elrendezni, legitimálni, megformálni és integrálni az ember egzisztenciáját a végső valóságról szóló igazság szerint, amely koherens magyarázattal szolgál a szenvedésről, a szerelemről, a tragédiáról, az igazságtalanságról és a halálról. Más szóval „egy, az emberi tevékenység segítségével létrehozott mindent átfogó szent rendről, azaz szent kozmoszról van szó, amely a folyamatos káosz ellenére képes fennmaradni” (Berger 1967: 51).

21 Mivel a fundamentalizmus kategóriáját olyan vallási közegek, illetve hagyományok is átvették, melyeknek a protestantizmus szimbólumához, az eredendő bűn elméjéhez semmi köziük, ezért e kategóriát itt általános ideáltípus és összehasonlító értelemben használjuk. Ez feltételezi, hogy a fundamentalizmus megjelenési formájában alkalmazkodik annak a vallásnak a hagyományaihoz, szimbólumrendszeréhez és szóhasználatához, amelyben megjelenik, jöllehet ugyanakkor annak lényegét a maga konzisztens valóságában is föltárja. *Mutatis mutandis* ezért lehetséges beszélni róla nemcsak az ábrahामी vallásban, hanem a buddhizmusban, szikhizmusban, hinduizmusban, dzsáinizmusban stb. is (Marty és Appleby 1992; Rapaport 1994; Paden 1992).

22 A populáris vallási platform a modernista kompromisszum, tehát a baptista és presbiteriánus egyház liberális és középutas hívői ellen először a *The Fundamentals* című, hárommillió példányszámú, tizcnégy brosúrából álló ingyenes kiadványában (1910–1913) intézett támadást, melyben a Szentírást cáfolhatatlan tények tárházaként értelmezi. Ezzel megteremtődtek a születőben lévő mozgalom kommunikációs infrastruktúrájának és doktrínájának keretei. A kiadvány hasonló hatást váltott ki, mint a katolikusok körében a modernista eretnokség pápa általi elutasítása 1907-ben. A Szentírás abszolút tévedhetetlenségét valló hívőket először a baptista *Watchman-Examiner* című folyóirat főszerkesztője nevezte „fundamentalistáknak” 1920-ban. 1925-ben az egyházközösségek közötti hatalmi harc során a fundamentalisták előtt megnyílt a lehetőség, hogy politikai tényezővé válhassanak. John Scopes, egy Tennessee állambeli tanító azért került börtönbe, mert törvénytörő módon Darwin evolúcióelméletét tanította a hivatalos tanrendben előírt „kreacionizmus” helyett, mely szerint az ember Isten teremtménye. Habár Scopest a bíróság elítélte, fundamentalista ügyészeit, a kreacionizmus szószólóit azonban a közvélemény bigott népbritóknak bélyegezte. „Scopes igazsága” így vált a mozgalom külső fókuszává, amit számos tömegrendezvény is tanúsított: *Niagara Bible Conferences*, *World Christian Fundamentals Association*, *Bible Baptist Union* stb. A fundamentalizmus filozófiai legitimációjáért különösen sokat tett a Princeton egyetem teológiai szemináriuma, ahol Machen J. Grecham vezetésével följújtatták a felvilágosodás kritikáját, amely a „józan ész skót realizmusa” néven az aberdeeni Thomas Reid (meghalt 1796-ban) nevéhez fűződött. Alaptétele az volt, hogy az igazság magától értetődő dolog, hiszen a valóság az istentől kapott „természetes ész” segítségével azonnal és közvetlenül megismerhető. Innen ered az „ember józan esze”, melynek léte kétségbevonhatatlan (Casanova 1994: 142–143; Kepel 1994: 106–107; Crim 1989: 268–269).

az egyazon vallási hagyomány referenciakeretén belül létrejött, egymástól eltérő teológiai modellek között, ahol a közösséghez tartozás legfőbb kritériuma ugyanakkor a *sola scriptura* elve. Általánosságban tehát azt lehet mondani, hogy fundamentalizmus akkor jön létre, amikor egy adott csoport egy bizonyos vallási közösségen belül kezdi úgy érezni, hogy a közösség és a kinti világ közötti határok egyre vékonyabbak, egyre átjárhatóbbak, ami kikezdi a közösség belső lényegét, s vele együtt persze a vallási identitás alapjait is.

Mivel a vallási közösségeket „a hozzájuk legközelebb állók képesek a leginkább bomlasztani, azok, akiknek módjában áll a rendszer egészét kisajátítani” (Paden 1988: 61), ezért a tilalmak, tabuk, büntetések, kiközösítések, elszigetelés, valamint az ebből következő önkorlátozás mechanizmusával radikálisan biztosítani kell a „tiszt és egységes” alapidentitás megőrzését. Szerkezetüket tekintve ugyanis a fundamentalizmusok általában a liberális, illetve progresszív teológiai kezdeményezésekre való válaszként jönnek létre, melyek „belülről” képesek manipulálni a vallási szimbólumokat, retorikát és doktrínát oly módon, hogy egy adott történelmi pillanatban az éles visszautasítás politikája helyett inkább az alkalmazkodást, tehát az újdonságok átalakításának „puhább” változatát választják, azaz türelmes ökumenizmussal próbálják azokat beilleszteni az adott vallás keretei közé. A fundamentalizmus ezért jelenik meg nyilvános fórumokon is.

A fenti folyamat illusztrálására vegyünk egy ismert példát. A római katolikus egyház merev szabályaival elégedetlen haladó európai és észak-amerikai püspökök a 19. században a katolikus tanokat megpróbálták olyan szociális, kulturális és vallási intézményként értelmezni, amely támogatja a liberalizmust, a demokráciát és az anyagi gyarapodást. Giovanni Maria Mastai-Ferretti, *alias* IX. Pius pápa fölvette a kesztyűt, és harciasan választott a kihívásra. Élesen elítélte az effajta nekibuzdulást, és a valódi katolikus identitással teljesen összeférhetetlennek nevezte.

Pius pápának ez a konfliktus egy dogmatikus teológiával kapcsolatos politikai akció ötletét adta: váratlanul fölállított egy, az *ecclesia* ügyeiben abszolút tekintélyt élvező bíróságot, amely kizárólag neki tartozott felelősséggel. A pápa tévedhetetlenségéről szóló doktrína – melynek problematikus öröksége nem tud megszabadulni saját ellentmondásos középkori gyökereitől – természetesen nem volt inyére számos szabadgondolkodó püspöknek és szerzetesnek, akik azonban kénytelenek voltak megadni magukat azután, hogy az 1869-es, első vatikáni zsinat e doktrínát a dogma, tehát az egyetlen igaz katolikus identitás próbakövének státuszára emelte (Marty és Appleby 1992: 26). Ilyen körülmények között csakis az újdonsült egyházi dogmához való hűség biztosított helyet „a szent apostoli római katolikus egyház kebelén belül”, elvetésével pedig az opponens automatikusan eretneknek és disszidensnek minősült, ennek valamennyi, a státust és az egzisztenciát érintő kellemetlen következményével együtt.

Az autoritás régi formáinak megerősítése mellett – amint azt az előző példából láttuk – a fundamentalisták gyakran magán a vallási csoporton belül próbálják annak új formáit létrehozni, különösen akkor, ha úgy érzik, hogy az autoritás hagyományos képviselői a modern társadalmi erőkkal való érintkezésük során korrumpálódtak, besározódtak, tehát elárulták az igaz hitet. A prófétai tanok egy részének kisajátításával a fundamentalisták elsősorban a lagymatag papság intézményét akarják aláásni, viszont nem használják azt arra, hogy a saját vallási közösségükön kívüli világban botrányt keltsenek vele.

A legendás Szaid Qutb, az egyiptomi *Muzulmán testvériség* fundamentalista mozgalom legjelentősebb teoretikusa például jó taktikai érzékkel elevenítette föl a *jahiliyya* fogalmát, ami barbarizmust jelent, tehát az iszlám megjelenése előtti tudatlanság, igazságtal-